

भारतीय रिज़र्व बँक

RESERVE BANK OF INDIA

www.rbi.org.in

आरबीआय/2016-17/22

डीसीएम (एफएनव्हीडी) जी-6/16.01.05/2016-17

जुलै 20, 2016

अध्यक्ष / व्यवस्थापकीय संचालक, वाणिज्य बँका,
सहकारी बँका, आरआरबी, खाजगी बँका, परदेशी बँका
आणि सर्व राज्यांचे कोषागार संचालक

महोदय/महोदया,

महापरिपत्रक - खोट्या नोटा ओळखणे व जप्त करणे

खोट्या नोटा ओळखणे व जप्त करण्यासंबंधाने, सप्टेंबर 28, 2015 पर्यंत दिल्या गेलेल्या एकत्रित केलेले आमचे महापरिपत्रक, डीसीएम(एफएनव्हीडी) जी-4/16.01.05/2015-16 दि. जुलै 1, 2015 (सप्टेंबर 28, 2015 रोजी अद्यावत केल;या प्रमाणे) चा कृपया संदर्भ घ्यावा. त्यानंतर हे महापरिपत्रक, आतापर्यंत दिल्या गेलेल्या सुचना समाविष्ट करून अद्यावत करण्यात आले असून ते आरबीआयच्या www.rbi.org.in ह्या वेबसाईटवरही टाकण्यात आले आहे.

आरबीआयने ह्या विषयावर दिलेल्या परिपत्रकांमधील सुचना एकत्रित करून हे महापरिपत्रक तयार करण्यात आले असून त्या सुचना ह्या परिपत्रकाच्या तारखेसही जारी असणार आहेत.

आपला विश्वासु,

(पी विजया कुमार)

मुख्य महाव्यवस्थापक

सोबत : महापरिपत्रक

मुद्रा प्रबंध विभाग, केंद्रीय कार्यालय, चौथा मजला, अमर बिल्डिंग, सर पी. एम. मार्ग, पोस्ट बॉक्स स.1379, मुंबई -400 001(भारत)

फोन:-+91 22 2266 1644; फॅक्स :- +91 22 2266 2442; ई-मेल :- helpdcm@rbi.org.in

अनुक्रमणिका

परिच्छेद क्र.	तपशील
1	खोट्या नोटा जप्त करण्याचे अधिकार
2	खोट्या नोटा ओळखणे
3	खोट्या नोटा जप्त करणे
4	भरणा करणाराला पावती देणे
5	खोट्या नोटा ओळखणे - पोलिस व इतर विभागांना कळविणे
6	काउंटर्सवर देण्यापूर्वी, एटीएममध्ये ठेवण्यापूर्वी आणि भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या इश्यु ऑफिसेसना पाठवण्यापूर्वी बँक नोटांची तपासणी
7	नोडल बँक ऑफिसर नेमणे
8	बँकेच्या हेड ऑफिसमध्ये खोट्या नोटा सावधानता कक्ष स्थापन करणे
9	अल्ट्राव्हायोलेट दिवा व इतर पायाभूत सोयी उपलब्ध करणे
10	(I) बँक शाखा (II) सहकारी बँका आणि आरआरबी यांना माहिती कळविणे
11	पोलिस प्राधिकरणाकडून मिळालेल्या खोट्या नोटांचे जतन
12	खोट्या नोटा ओळखणे कर्मचा-यांना प्रशिक्षण देणे
	जोडपत्र 1
	जोडपत्र 2
	जोडपत्र 3
	जोडपत्र 4
	जोडपत्र 5
	जोडपत्र 6
	जोडपत्र 7

भारतीय रिझर्व्ह बँक
चलन व्यवस्थापन विभाग
महापरिपत्रक - 2016-17

खोट्या नोटा ओळखणे व जप्त करणे

परिच्छेद 1 - खोट्या नोटा जप्त करण्याचे अधिकार

पुढील संस्था खोट्या नोटा जप्त करू शकतात -

1. सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांच्या सर्व शाखा
2. खाजगी क्षेत्रातील बँका आणि विदेशी बँकांच्या सर्व शाखा.
3. सहकारी बँका आणि प्रादेशिक ग्रामीण बँकांच्या सर्व शाखा.
4. सर्व ट्रेझरीज व सब-ट्रेझरीज
5. भारतीय रिझर्व्ह बँकेची इश्यु कार्यालये

परिच्छेद 2 - खोट्या नोटा ओळखणे

काऊंटरवर दिलेल्या/बँक ऑफिसमध्ये थेट दिलेल्या/मिळालेल्या/एकगठाने करन्सी चेस्टमध्ये दिलेल्या बँक नोटांची, त्यांच्या खरेपणाबाबतची तपासणी यंत्रांच्याद्वारे केली जावी.

काऊंटर किंवा बँक ऑफिस/करन्सी चेस्टमध्ये मिळालेल्या/सापडलेल्या खोट्या नोटांसाठी ग्राहकाच्या खात्यात कोणतीही जमा करू नये.

कोणत्याही परिस्थितीत खोट्या नोटा, त्या सादर करणाराला परत दिल्या जाऊ नयेत किंवा बँक शाखा/ट्रेझरीद्वारे नष्ट केल्या जाऊ नयेत. बँकांना सापडलेल्या खोट्या नोटा जप्त न केल्या जाणे हे, संबंधित बँक, खोट्या नोटांचा प्रसार हेतुपूर्वक करत असल्याचे समजले जाईल, आणि त्यासाठी रिझर्व्ह बँकेने दिलेल्या निर्देश क्र. 3158/09.39.00 (पॉलिसी)/2009-10 दि. नोव्हेंबर 19, 2009 चे उल्लंघन करण्यासाठी दंड लावला जाईल.

परिच्छेद 3 - खोट्या नोटा जप्त करणे

खोट्या म्हणून ओळखल्या गेलेल्या नोटांवर, नमुन्यानुसार (जोडपत्र 1) 'काउंटरफिट नोट' शिक्का मारून जप्त केल्या जाव्यात. जप्त केलेल्या प्रत्येक नोटेची सविस्तर माहिती एका वेगळ्या रजिस्टरमध्ये साक्षांकनासह नोंद करून ठेवली जावी.

परिच्छेद 4 - सादरकर्त्याला पावती देणे

एखाद्या बँक शाखेच्या काउंटरवर/बँक ऑफिस व करन्सी चेस्ट किंवा ट्रेझरी मध्ये सादर केलेली नोट खोटी असल्याचे दिसून आल्यास वरील परिच्छेद 2 मध्ये दिल्याप्रमाणे तिच्यावर शिक्का मारून, विहित केलेल्या नमुन्यात (जोडपत्र 2) त्याबाबतची पावती सादरकर्त्याला देण्यात यावी. ह्या पावतीवर धावता अनुक्रमांक असावा आणि त्यावर रोखपाल व सादरकर्त्याने साक्षांकन करावे. जनतेच्या माहितीसाठी अशा आशयाची नोटिस कार्यालये/शाखांमध्ये ठळकपणे प्रदर्शित केली जावी. सादरकर्ता त्यावर प्रतिस्वाक्षरी/काउंटर-साईन करण्यास नकार देत असला तरीही अशी पावती दिली जावी.

परिच्छेद 5- खोट्या नोटा ओळखणे पोलिस व अन्य खात्यांना कळविणे

खोटी नोट सापडल्याचा प्रसंग पोलिसांना कळवितेवेळी पुढील कार्यरित अवलंबिली जावी. केवळ एकाच व्यवहारात 4 खोट्या नोटा सापडल्यास, नोडल बँक ऑफिसरने, पोलिस प्राधिकरणाकडे किंवा नोडल पोलिस स्टेशनकडे, (जोडपत्र 3) मध्ये दिल्यानुसार एकत्रित अहवाल, महिन्याच्या अखेरीस शंकास्पद खोट्या नोटांसह सादर करावा.

केवळ एकाच व्यवहारात 5 किंवा अधिक खोट्या नोटा सापडल्यास, नोडल बँक ऑफिसरने स्थानिक पोलिस प्राधिकरणाकडे किंवा नोडल पोलिस स्टेशनकडे, त्या खोट्या नोटा, एफआयआर (जोडपत्र 4) दाखल करून तपासासाठी पाठवाव्यात.

एकत्रित केलेल्या मासिक अहवालाची/एफआयआरची एक प्रत, ह्या बँकेच्या मुख्य कार्यालयातील फॉर्ज्ड नोट व्हिजिलन्स सेलकडे (फक्त बँकांच्या बाबतीत) व ट्रेझरीच्या बाबतीत रिझर्व्ह बँकेच्या संबंधित इश्यु ऑफिसकडे पाठवावी.

संबंधित पोलिस प्राधिकरणाकडे पाठविलेल्या नोटा तसेच मासिक एकत्रित अहवाल व एफआयआर ह्यांच्याबाबत त्या पोलिस प्राधिकरणाकडून पोच घेतली जावी. पोलिसांकडे पाठविलेल्या खोट्या नोटा इन्शुअर्ड पोस्टने पाठविल्या असल्यास त्याबाबतची पोलिसांकडून मिळालेली पोचपावती न चुकता घेऊन रेकॉर्डमध्ये ठेवली जावी. पोलिसांकडून मिळालेल्या पोचपावतीसंबंधाने योग्य असा पाठपुरावा केला जाणे आवश्यक आहे. मासिक एकत्रित विवरणपत्र स्वीकारण्यात/एफआयआर तयार करण्यात पोलिसांच्या उदासीनतेमुळे कार्यालये/शाखा ह्यांना अडचणी येत असल्यास, खोट्या बँक नोटांच्या प्रकरणांचा तपास करण्याबाबत समन्वय करण्यासाठी नेमलेल्या, पोलिस प्राधिकरणाच्या नोडल ऑफिसरशी सल्ला मसलत करून त्या सोडवाव्यात. नोडल पोलिस स्टेशन्सची यादी रिझर्व्ह बँकेच्या संबंधित प्रादेशिक कार्यालयांकडून मिळविता येईल.

अशा नोटा ओळखण्याबाबतचे नमुने/साचे व कल ह्यावरही बँकांनी देखरेख ठेवावी आणि असे संशयास्पद साचे/कल आरबीआय/पोलिस प्राधिकरणांच्या नजरेस ताबडतोब आणावेत.

पोलिस, आरबीआय इत्यादींना, खोट्या नोटांचा शोध व कळविणे ह्याबाबतची बँकांनी केलेल्या प्रगतीवर निरनिराळ्या राज्य स्तरीय समित्यांच्या (उदा. स्टेट लेव्हल बँकर्स कमिटी (एसएलबीसी) स्टँडिंग कमिटी ऑन करन्सी मॅनेजमेंट (एससीसीएम), स्टेट लेव्हल सिक्युरिटी कमिटी (एसएलएससी) इ.) सभांमध्ये नियमितपणे चर्चा केली जावी

खाली परिच्छेद 10 मध्ये दिल्याप्रमाणे, शाखा व ट्रेझरी ह्यामध्ये सापडलेल्या खोट्या भारतीय नोटांसंबंधीची माहिती, रिझर्व्ह बँकेच्या इश्यु ऑफिसेसना पाठवावयाच्या मासिक अहवालात समाविष्ट केली जावी.

भारतीय दंड संहितेमध्ये दिलेल्या 'काउंटर फिटिंग' च्या व्याख्येमध्ये, एखाद्या विदेशी सरकारच्या प्राधिकरणाने दिलेल्या चलनी नोटाही समाविष्ट आहेत. पोलिस व सरकारी संस्थांकडून मत देण्यासाठी संशयास्पद विदेशी चलन नोटा आल्यास, ते प्रकरण सीबीआय, नवी दिल्ली च्या इंटरपोल विंगकडे त्यांच्याशी सल्ला-मसलत करून पाठविण्यास सांगितले जावे.

भारत सरकारने बेकायदेशीर कार्यकृती (प्रतिबंध) अधिनियम (युएपीए) 1967 खाली, उच्च दर्जाच्या नकली भारतीय चलन गुन्ह्यांचे अन्वेषण नियम 2013 तयार केले आहेत. ह्या अधिनियमाच्या तिस-या शेड्युलमध्ये, उच्च दर्जाची नकली/बनावट चलनी नोटा ची व्याख्या दिली आहे. उच्च दर्जाच्या नकली नोटांचे उत्पादन करणे, तस्करी करणे किंवा प्रसार करणे ह्या कार्यकृती, युएपीए 1967 च्या कक्षेखाली आणण्यात आल्या आहेत.

परिच्छेद 6 - काउंटरसवर देण्यापूर्वी, एटीएममध्ये ठेवण्यापूर्वी आणि रिझर्व्ह बँकेच्या इश्यु ऑफिसेसना पाठवण्यापूर्वी बँक नोटांची तपासणी

बँकांनी त्यांच्या रोख रकमेबाबतचे व्यवस्थापन अशा प्रकारे ठेवावे की रु. 100 व त्यापेक्षा अधिक किंमतीच्या नोटा, त्यांच्या खरेपणाबाबत यंत्राद्वारे तपासल्या गेल्याशिवाय पुनः प्रसारणासाठी देण्यात येणार नाहीत. दैनंदिन रोख रकमेचे आकारमान कितीही असले तरी, ह्या सूचना सर्व बँक शाखांना लागू असतील. ह्याचे पालन न केले जाणे हे, रिझर्व्ह बँकेच्या निर्देश क्र.3158/09.39.00 (पॉलिसी)/2009-10 दि. नोव्हेंबर 19, 2009 चे उल्लंघन समजण्यात येईल.

एटीएममधून खोट्या नोटा मिळाल्या असल्याच्या तक्रारी टाळण्यासाठी आणि खोट्या नोटांच्या प्रसारावर आळा घालण्यासाठी, एटीएममध्ये नोटा ठेवण्यापूर्वी सुयोग्य अशी सुरक्षा/तपासणी करण्याची व्यवस्था ठेवली जाणे अत्यावश्यक आहे. एटीएममार्फत खोट्या नोटा दिल्या जाणे हे, संबंधित बँकेद्वारे खोट्या नोटांचा प्रसार करण्याचा प्रयत्न केल्याचे समजले जाईल.

चेस्टमधील प्रेषणांमध्ये खोट्या नोटा सापडणे हे देखील संबंधित चेस्ट शाखा, खोट्या नोटा-प्रसारात जाणीवपूर्वक गुंतल्या असल्याचे समजले जाईल व त्याबाबत खास पोलिस-तपास केला जाईल व संबंधित चेस्टचे काम प्रलंबित केले जाणे ह्यासारखी कारवाई केली जाऊ शकेल.

अशा नोटांच्या नोशनल-मूल्यापर्यंतच्या भरपाईसह, त्या खोट्या नोटांच्या नोशनल मूल्याच्या 100% एवढा दंड पुढील परिस्थितीत लावला जाऊ शकतो.

(अ) बँकेने, केलेल्या मळक्या नोटांच्या प्रेषणात खोट्या नोटा सापडल्यास

(ब) आरबीआयने केलेल्या तपासणी/ऑडिटमध्ये, एखाद्या बँकेच्या करन्सी चेस्ट शिल्लकांमध्ये खोट्या नोटा सापडल्यास.

परिपत्रक क्र. डीपीएसएस.सीओ.पीडी 2298/02.10.002/2011-12 दि. जून 20, 2012 अनुसार, व्हाईट लेबल एटीएम्समध्ये भरण्यात/लोड करण्यात आलेल्या रोख रकमेच्या दर्जाची व खरेपणाची खात्री करून घेण्याची जबाबदारी प्रायोजक बँकेचीच असेल.

परिच्छेद 7 नोडल बँक ऑफिसर नेमणे

प्रत्येक बँकेने, जिल्हा-निहाय, एका नोडल बँक ऑफिसरची नेमणूक करावी व त्याबाबत रिझर्व्ह बँकेच्या संबंधित प्रादेशिक कार्यालयाला व पोलिस-प्राधिकरणाला अधिसूचित करावे. वरील परिच्छेद 5 मध्ये दिल्यानुसार खोट्या नोटा सापडल्याची सर्व प्रकरणे नोडल बँक ऑफिसर मार्फतच कळविली जावीत. खोट्या नोटा शोधण्यासंबंधी, नोडल बँक ऑफिसर एक संपर्क स्थान म्हणून कार्य करील.

परिच्छेद 8 - बँकेच्या हेड ऑफिसमध्ये खोट्या नोटा दक्षता कक्ष स्थापन करणे

प्रत्येक बँक तिच्या मुख्य कार्यालयात पुढील कार्यासाठी एक खोट्या नोटा दक्षता कक्ष (एफएनव्ही) स्थापन करील.

1. रिझर्व्ह बँकेने खोट्या नोटांसंबंधाने दिलेल्या सूचना बँक शाखांना कळविणे. ह्या सूचनांच्या पालनावर देखरेख ठेवणे. अशा खोट्या नोटा सापडण्यावरील माहिती एकत्रित करून ती, रिझर्व्ह बँक व एफआययु-इंड ह्यांचेकडे विद्यमान सुचनांनुसार पाठविणे. पोलिस प्राधिकरणे/नोडल अधिकारी ह्यांचेकडे पाठविलेल्या खोट्या नोटांच्या प्रकरणांचा पाठपुरावा करणे.
2. अशी एकत्रित केलेली माहिती बँकेच्या सीव्हीओला देणे आणि त्याला/तिला काउंटरवर दिलेल्या/स्वीकारलेल्या खोट्या नोटांच्या प्रकरणांची माहिती कळविणे.
3. तूट/सदोष/खोट्या नोटा आढळून येतात अशा करन्सी चेस्टमध्ये नियतकालिक आकस्मिक तपासणी करणे.
4. सर्व करन्सी चेस्ट/बँक ऑफिसेस मध्ये ठेवलेल्या, सुयोग्य क्षमतांच्या नोट-सॉर्टिंग मशीन्सच्या कार्यवाहीची खात्री करून घेणे, आणि खोट्या नोटा ओळखण्यावर जवळून नजर ठेवून त्याबाबतचे रेकॉर्ड ठेवले जात आहे ह्याबाबत खात्री करून घेणे. एटीएम्स मध्ये ठेवलेल्या काउंटेर्सवर दिल्या जाणाऱ्या बँक नोटा, ह्या योग्य प्रकारे निवडलेल्या व मशीन द्वारे तपासलेल्याच असतील ह्याची खात्री करून घेणे आणि नोटांवर प्रक्रिया केली जात असतांना तसेच त्यांची ने-आण करीत असतांनाही आकस्मिक तपासणी सह सुयोग्य अशा सुरक्षा-उपाय ठेवले असल्याची खात्री करून घेणे.

एफएनव्ही बनावट नोटांबाबत दक्षता कक्ष, तिमाही धर्तीवर, वरील बाबींसंबंधाने अहवाल तयार करून, तो, मुख्य महाव्यवस्थापक, चलन व्यवस्थापन विभाग, भारतीय रिझर्व्ह बँक, केंद्रीय कार्यालय, अमर बिल्डिंग, 4था मजला, सर पी. एम. रोड, फोर्ट, मुंबई - 400 001 ह्यांना, तो एफएनव्ही कक्ष रिझर्व्ह बँकेच्या ज्या प्रादेशिक कार्यालयाच्या अधिकार क्षेत्राखाली येतो त्याच्या इश्यु ऑफिसकडे, संबंधित तिमाही संपल्याच्या पंधरा दिवसांच्या आत पाठवील. हा अहवाल [ईमेलने](#) पाठवावयाचा आहे. **हार्ड कॉपी पाठविण्याची आवश्यकता नाही.**

एफएनव्ही बनावट नोटांबाबत दक्षता कक्षांच्या पत्यांचे रेकॉर्ड अद्यावत करण्यासाठी, ती बँक विहित नमुन्यात (जोडपत्र 5) 1 जुलै रोजी असलेला तपशील, पत्ता इत्यादि, रिझर्व्ह बँकेला दर वर्षी ई-मेलने पाठविल. **हार्ड कॉपी पाठविण्याची गरज नाही.**

परिच्छेद 9 - अल्ट्रा व्हायोलेट दिवा व इतर पायाभूत सोयी उपलब्ध करणे

खोट्या नोटा शोधण्यास मदत व्हावी ह्यासाठी सर्व बँक शाखा/ बँक ऑफिसेस ह्यात अल्ट्रा व्हायोलेट लॅप व इतर सुयोग्य बँक नोट सॉर्टिंग/डिटेक्शन साधने असावीत. ह्याशिवाय सर्व करन्सी चेस्टमध्ये, सत्यांकन, प्रक्रिया व निवड करणारी मशीन्स असावीत व त्यांचा जास्तीत जास्त उपयोग केला जावा. अशी मशीन्स, रिझर्व्ह बँकेने मे 2010 मध्ये, विहित केलेल्या 'नोट ऑर्थेंटिकेशन अँड फिटनेस सॉर्टिंग पॅरामीटर्स' ना अनुसरून असावीत.

सर्व बँकांनी, नोट सॉर्टिंग मशीन्समार्फत प्रक्रिया केलेल्या नोटा व सापडलेल्या खोट्या नोटांची दैनंदिन नोंद ठेवावी. तसेच बँकांनी जनतेच्या उपयोगासाठी किमान एक काउंटिंग मशीन (दोन डिसप्ले असलेले) उपलब्ध करून द्यावे.

परिच्छेद 10 - आरबीआयला माहिती कळविणे.

1) बँक शाखांद्वारे

बँकेच्या सर्व शाखांनी, त्यांना सापडलेल्या खोट्या नोटांबाबतची माहिती, दरमहा, विहित नमुन्यात सादर करावी. महिन्याभरात बँक शाखांमध्ये आढळलेल्या खोट्या नोटांच्या माहितीचे एक विवरणपत्र (जोडपत्र 6) तयार केले जावे आणि ते रिझर्व्ह बँकेच्या संबंधित इश्यु ऑफिसकडे, पुढील महिन्याच्या 7 तारखेच्या आत पोहोचेल असे पाठविले जावे.

प्रिव्हेशन ऑफ मनी लॉडरिंग नियमावली, 2005 च्या नियम 3 खाली, बँकांच्या प्रमुख अधिका-यांनाही, जेथे ख-या नोटांच्या ऐवजी बनावट नोटा वापरण्यात आल्या आहेत अशा रोखीच्या व्यवहारांवरील माहिती, संचालक, एफआय-आयएनडी, फायनान्शियल इंटेलिजन्स युनिट - इंडिया, 6 वा मजला, हॉटेल सम्राट, चाणक्यपुरी, नवी दिल्ली, 110021 ह्यांना सात कामकाजाच्या दिवसांच्या आत कळविणे आवश्यक आहे.

त्या महिन्यात कोणतीही बनावट/नकली नोट सापडली नसल्यास "निल" रिपोर्ट पाठविला जावा.

(2) सहकारी बँका व प्रादेशिक ग्रामीण बँकांद्वारे.

सहकारी बँका व प्रादेशिक ग्रामीण बँका ह्यांच्या शाखांना आढळलेल्या बनावट नोटांवरील डेटा, विहित नमुन्यात (जोडपत्र 6) मासिक धर्तीवर, रिझर्व्ह बँकेच्या संबंधित इश्यु ऑफिसकडे दिली जावी.

परिच्छेद 11 पोलिस प्राधिकरणाकडून मिळालेल्या खोट्या नोटांचे जतन

पोलिस प्राधिकरणे/कोर्ट ह्यांच्याकडून परत मिळालेल्या सर्व खोट्या नोटा, त्या बँकेच्या सुरक्षा कोठडीत जतन केल्या जाव्यात व संबंधित बँकेने त्याचे रेकॉर्ड ठेवावे. बँकेच्या एफएनव्ही बनावट नोटांबाबत दक्षता कक्षानेही, अशा खोट्या नोटांबाबत, शाखा-निहाय असे एकत्रित रेकॉर्ड ठेवावे.

शाखांमधील खोट्या नोटांचे सहामाही धर्तीवर (31 मार्च व 30 सप्टेंबर) संबंधित शाखेच्या प्रभारी अधिकाऱ्याद्वारे **सत्यांकन (पडताळणी) केले जावे.** पोलिस प्राधिकरणांकडून त्या नोटा परत मिळाल्याच्या **तारखेपासून तीन वर्षांपर्यंत जपून ठेवण्यात** याव्यात.

त्यानंतर ह्या नोटा, त्याबाबतच्या संपूर्ण माहितीसह, रिझर्व्ह बँकेच्या संबंधित इश्यु कार्यालयाकडे पाठविल्या जाव्यात. कोर्टाचा विषय असलेल्या खोट्या नोटा, कोर्टाचा निकाल दिला गेल्यानंतरही, संबंधित शाखेत, तीन वर्षांपर्यंत जतन केल्या जाव्यात.

परिच्छेद 12 खोट्या नोटा ओळखणे - कर्मचा-यांना प्रशिक्षण

बँक-शाखा, करन्सी चेस्ट आणि ट्रेझरी/सब-ट्रेझरी मधील रोकड हाताळणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना बँक नोटांची सुरक्षा-लक्षणे संपूर्णपणे अवगत असणे आवश्यक आहे.

बँकेच्या कर्मचा-यांना बनावट नोटा ओळखण्याचे ज्ञान देण्यासाठी, [जोडपत्र 7](#) मध्ये दाखविलेल्या सर्व बँक नोटांची सुरक्षा लक्षणे, सर्व बँका/ट्रेझरींना देण्यात आली असून, जनतेच्या माहितीसाठी ती सर्व शाखांमध्ये ठळकपणे प्रदर्शित करण्याच्या सूचनाही देण्यात आल्या आहेत. 2005-06 मालिकेच्या बँक नोटांचे पोस्टर्स, शाखांमध्ये प्रदर्शित करण्यासाठी बँक शाखांना देण्यात आले आहेत. 2005-06 मालिकेचे पोस्टर्स डाऊनलोड करण्यासाठी <http://www.paisaboltahai.rbi.org.in> मध्ये उपलब्ध आहेत.

इतर बँक नोटांचा तपशील वरील लिंकवरील 'नो युवर बँक नोट्स' खाली उपलब्ध आहे.

खोट्या नोटा सादर/स्वीकार करतेवेळीच त्या ओळखता येण्यात मदत व्हावी ह्यासाठी, नियंत्रक कार्यालये/प्रशिक्षण केंद्रे ह्यांच्याद्वारे, बँक कर्मचा-यांसाठी, नोटांच्या सुरक्षा लक्षणांवरील कार्यक्रम आयोजित केले जावेत. रोख रकमा हाताळणा-या सर्व बँक कर्मचा-यांना ख-या भारतीय बँक नोटांच्या लक्षणांबाबत, प्रशिक्षित केले गेले असल्याची खात्री बँकांनी करून घ्यावी. रिझर्व्ह बँक ह्याबाबत शैक्षणिक मदत व साहित्य पुरवील.

जोडपत्र - 1
(परिच्छेद क्र. 3)

निरनिराळी सुरक्षा लक्षणे/पॅरामीटर्स हयांची तपासणी करुन, खोटी नोट ठरविलेल्या प्रत्येक बँक नोटेवर काऊंटरफिट बँक नोट असा शिक्का मारला जाईल. हयासाठी, 5 सेमी x 5 सेमी अशा समान आकाराचा व पुढील शब्द असलेला शिक्का वापरला जाईल.

काऊंटरफिट नोट इंपाऊंडेड

बँक/ट्रेझरी/सब ट्रेझरी -

शाखा/करन्सी चेस्ट -

सही

तारीख

नमुना - खोट्या नोटा सादर करणाराला द्यावयाची पोच पावती

बँक/ट्रेझरी/सब ट्रेझरीचे नाव :

पत्ता :

पावतीचा अनुक्रमांक :

तारीख :

----- ह्यांचेकडून (सादरकर्त्याचे नाव व पत्ता) मिळालेल्या, खाली वर्णन केलेल्या नोटा खोट्या असल्याने त्या जप्त करून त्यावर शिक्का मारण्यात आल्या आहेत.

खोटी ठरविण्यात आलेल्या नोटेचा अनुक्रमांक	मूल्य	नोट खोटी ठरविण्यात आल्याचे लक्षण

खोट्या नोटांची एकूण संख्या :

(सादरकर्त्याची सही) (काउंटरवरील कर्मचा-याची सही)

महिन्यासाठीचा एकत्रीकृत मासिक अहवाल _____

- 1) बँकचे / जिल्हा नाव :
- 2) नोडल ऑफिसरचे नाव व पत्ता :
- 3) खोट्या नोटेचा तपशील :

सापडल्याची तारीख	शाखा/करन्सी चेस्टचे नाव	टेंडरर ची माहिती	मूल्य/नग/अनुक्रमांक	उल्लंघित सुरक्षा लक्षणे

- (4) माहिती आणि कारवाई साठी खोट्या नोटा सोबत जोडल्या आहेत.
- (5) कृपया पोच द्यावी

(प्राधिकृत स्वाक्षरीकर्ता)
सोबत :

बँकेचे नाव :

जिल्हा :

नोडल बँक अधिकाऱ्याचे नाव व पत्ता :

संदर्भ क्र.

वरिष्ठ पोलिस अधिकारी,

_____पोलिस ठाणे

प्रिय महोदय,

खोट्या चलनी नोटा सापडणे - चौकशीबाबत विनंती

_____रोजी आमच्या कार्यालयात सापडलेल्या पुढील खोट्या चलनी नोटा आम्ही ह्यासोबत जोडत आहोत. त्या सादर करणाराचा तपशील खाली दिला आहे.

(2) भारतीय दंड संहितेच्या कलम 489अ ते 489ई खाली नकली नोटा छापणे आणि/किंवा त्यांचा प्रसार करणे हा एक गुन्हा असल्याने, आम्ही एफआयआर दाखल करून, आवश्यक तो तपास करून गुन्हेगाराला शिक्षा करण्याची विनंती करत आहोत. ह्याबाबत कोर्टामध्ये फौजदारी गुन्हा दाखल करण्याचे ठरविल्यास, कोड ऑफ क्रिमिनल प्रोसिजरच्या कलम 292(1) व 292(3) मधील तरतुदीनुसार, आपण त्या नोटा, आधी कोणत्याही नोट-छपाई करणाऱ्या छापखान्यात किंवा फोरेन्सिक प्रयोगशाळेत पाळवू शकता. तजांनी त्याबाबत दिले गेलेले मत, क्रिमिनल प्रोसिजर कोडच्या 292 खाली, पुरावा म्हणून कोर्टात सादर केले जाऊ शकते. आपला तपास पूर्ण झाल्यावर आणि/किंवा कोर्टाची कारवाई पूर्ण झाल्यावर, ह्या नोटा, तपासाच्या/कोर्ट निर्णयाच्या सविस्तर अहवालासह आमच्याकडे परत केल्या जाव्यात.

मूल्ये/नगांची संख्या	अनुक्रमांक	अपेक्षित मूल्य	टँडरर ची माहिती	जेथे मिळाल्या त्या शाखेचे/करन्सी चेस्टचे नाव व पत्ता	बँकेची एंट्री क्र.

(3) खोट्या नोटा सोबत जोडल्या आहेत.

(4) कृपया पोच द्यावी.

आपला विश्वासु,

(प्राधिकृत स्वाक्षरीकर्ता)

सोबत :

खोट्या नोटा सावधानता कक्षा कडून (एफएनव्हीसी) रिझर्व्ह बँकेला, पत्ता इत्यादि तपशील पाठविण्याचा नमुना

(प्रत्येक वर्षी 1 जुलैला ई-मेलने पाठविला जावा)

संदर्भ - आरबीआयने दिलेले जुलै 1, 2012 चे महापरिपत्रक

बँकेचे नांव	एफएनव्हीसीचा पत्ता (पिन कोड सह)	प्रभारी अधिकाऱ्याचे नांव व हुद्दा	टेलिफोन नं. (कोड सह)	फॅक्स नंबर (कोड सह)	एफ एन व्ही सी चा ई-मेल पत्ता

वरील तपशीलात काही बदल झाल्यास तो आम्ही ताबडतोब कळवू.

प्राधिकृत अधिकाऱ्याचे नांव :

हुद्दा :

तारीख :

सूचना : हा नमुना, एमएस-एक्सेलमध्ये संपूर्णपणे भरून, [ई-मेलने](#) पुढील पत्त्यावर पाठवावा :

(कोणतीही हार्ड कॉपी पाठवू नये).

जोडपत्र 6
(परिच्छेद क्र. 10)

बँक शाखेचे नांव व पत्ता :

_____ महिन्यात _____ ठिकाणी सापडलेल्या नकली बँक नोटांचा तपशील देणारे विवरणपत्र,

(अ) मिळालेल्या खोट्या नोटांचा तपशील

शाखा/करन्सी चेस्टचे नाव	सापडण्याचा प्रकार	नग आणि मूल्यनिहाय तपशील						एकूण नग
		10	20	50	100	500	1000	
	एफआयआर							
	नॉन-एफआयआर							
	मिळालेल्या नोटांचे भाग							

(ब) पोलिसांकडे दाखल केलेल्या प्रकरणांचा तपशील

	महिन्याच्या सुरुवातीस पोलिसांकडे प्रलंबित	अहवालाखाली ह्या महिन्यात पोलिसांकडे पाठविलेली	महिन्यामध्ये पोलिसांनी परत केलेली	महिनाअखेर पोलिसांकडे प्रलंबित
प्रकरणांची संख्या				
नोटांच्या भागांची संख्या				

सूचना :- दाखल केलेला प्रत्येक एफआयआर हे एक प्रकरण असते/समजले जाते. ह्या एफआयआरमधील बनावट नोटांची एकूण संख्या वरील प्रत्येक स्तंभामध्ये निदर्शित केली जावी.

पुढीलप्रमाणे पाठविण्यात आले :

(1) महाव्यवस्थापक/उप-महाव्यवस्थापक भारतीय रिझर्व्ह बँक, इश्यु
डिपार्टमेंट, _____

(सही)

प्राधिकृत अधिकाऱ्याचे नांव व पदनाम

1967 पासून रिझर्व्ह बँकेने प्रसारित केलेल्या बँक नोटांची डिझाईन्स

वर्ष	आकार	वॉटरमार्क	दर्शनी बाजू	मागील बाजू
1.रु.10 च्या नोटा				
1967	137 x 63 मि.मी.	अशोक स्तंभ	जांभळा रंग, मध्यभागी 10 हा अंक	नोटेचे मूल्य 14 भाषात. अर्धवर्तुळात समुद्र व नावेचा देखावा.
1968	- ' -	- ' -	काळा-निळा रंग, वचननामा, गॅरंटी क्लॉज, आणि दोन भाषात सही	वरीलप्रमाणे अधिक आरबीआयचे नाव हिंदीत.
1969	- ' -	- ' -	काळा-निळा रंग, 'रूपीज टेन'ऐवजी 'टेन रूपीज',	महात्मा गांधीचे चित्र.
1970	- ' -	अशोक स्तंभ व चरखा	आरबीआय हे शब्द हिंदीच्या जागी इंग्रजीत व इंग्रजीच्या जागी हिंदीत, गॅरंटी क्लॉज हिंदीत, वचननामा व गव्हर्नरची सही ह्यात अदलाबदल, सत्यमेव जयते वॉटरमार्क व अंक खिडकी मोठी केलेली	द्विभाषिक सील घालण्यात आले.
1975	- ' -	- ' -	दाट तपकिरी, अंबर व निळा रंग, "10" हा अंक दाट तपकिरी रंगात, इंताग्लिओ छपाई, डावीकडे भाषांचा स्क्रोल आणि उजवीकडे अशोक स्तंभ	फिक्कट तपकिरी, ऑकर निळा व हिरवा रंग, एका झाडाच्या फांदीवर दोन मोर असलेले वर्तुळ, हरीण, घोडे, पक्षी व कमळ.
1992	- ' -	- ' -	सर्वसाधारणतः फिक्कट गुलाबी, मर्जटा व पिवळा रंग	शालिमार गार्डन.
1996	- ' -	वॉटरमार्कच्या खिडकीत अनेक दिशांना जाणाऱ्या रेषा व त्यात महात्मा गांधीचे चित्र,	मॉव्ह तपकिरी, नारंगी व गुलाबी रंग, महात्मा गांधीचे चित्र अंगभूत सुरक्षा धागा व त्यावर 'भारत RBI' 'अक्षरे, प्रकाशासमोर धरल्यावर दोन्हीही बाजूंनी वाचता येतात,	गुंतागुंतीचे गिलोक व पुष्पांचे डिझाईन, त्यात हत्ती, गेंडा व वाघाचे चेहरे. नोटेचे मूल्य 15 भाषात.
2006	- ' -	महात्मा गांधीचे चित्र, बहुदिशीय रेषा आणि 10 हे मूल्य ह्या बाजूवर आहेत आणि नोट उजेडाकडे धरल्यास ते चांगले दिसून येतात,	केवळ मशीनने वाचता येण्यासारखा, स्वच्छ अक्षरांचा मॅग्नेटिक धागा, त्यावर भारत व आरबीआय हे शब्द युव्ही प्रकाशात दोन्हीही बाजूस पिवळे दिसतात. रुंदी 1.4 मि.मी. दोन रंगांमधील ऑप्टिकल फायबर्स, दर्शनी बाजूवरील (रिकाम्या) व मागील बाजूवरील (भरलेल्या) मध्यभागावरील, वॉटरमार्क जवळील उभ्या पट्ट्यामधील	बँक नोटेच्या मागच्या बाजूस प्रिंटिंग स्टेजमध्येच त्या नोटेचे वर्ष छापलेले आहे.

			छोटे फुलांचे डिझाईन मागून व पुढून तंतोतंत जुळते. त्यामुळे प्रकाशाविरुद्ध नोट धरल्यास तो अंक एकच असल्याचे दिसते	
2011	(वरील प्रमाणे)	(वरील प्रमाणे)	वरील प्रमाणे ह्याशिवाय नोटेच्या दर्शनी बाजूवर सर्वात वरच्या डाव्या व उजव्या कोप-यावर (मूल्य अंकाबरोबर) ₹ चिन्ह टाकले आहे)	(नोटेच्या मागच्या बाजूवर छपाईचे वर्ष असणे सुरुच राहिल, ह्याशिवाय, नोटेच्या वरच्या डाव्या व उजव्या कोप-यावर (मूल्य अंकाबरोबर) ₹ चिन्ह टाकले आहे).
2016	(वरील प्रमाणे)	(वरील प्रमाणे)	(वरील प्रमाणे) ह्याशिवाय, ह्या बँक नोटांच्या दोन्हीही अंक फलकांमधील आकडे डावीकडून उजवीकडे वाढत्या आकाराचे असतील तर प्रथम तीन अंक अक्षरे (उपसर्ग - प्रिफिक्स) एकाच/समान आकाराचे असतील	
2. रु. 20 च्या नोटा				
1972	147x 63 मि.मी.	अशोक स्तंभ	केशरी रंग, अशोक स्तंभाचे चित्र उजव्या बाजूस व भाषांचा तक्ता डाव्या बाजूस	आडव्या पॅनलमध्ये केंद्रभागी, दोन्ही बाजूंना कोपऱ्यात 20 हे अंक असून त्याच्या मध्ये ठळक हिंदी अक्षरे. विधानसभेचे चित्र, डावीकडे भारतीय भाषांमध्ये नोटेचे मूल्य.
1975	- ' ' -	छोटा अशोकस्तंभ व फिरत्या चक्रांची साखळी, रेझिन प्रक्रिया केलेला कागद	लाल, निळा, मॉव्ह व फिकट पिवळा रंग, फिकट पिवळ्या कमळाच्या डिझाईनवर, गडद मॉव्ह रंगात 20 हा अंक, भाषांची यादी डावीकडे व अशोक स्तंभाचे चिन्ह उजवीकडे. छपाई सर्व बाजूंनी पसरलेली दिसते परंतु कोपऱ्यात मात्र मूळ पांढरा कागद दिसतो. नांवे, खंड व सही दोन भाषात	कोरडी ऑफसेट छपाई, लाल, निळा व मॉव्ह रंग, मध्यभागी कोणार्कच्या सूर्यमंदिराच्या रथाचे चक्र, फिकट निळ्या रंगातील वॉटरमार्क खिडकीभोवती अलंकारिक डिझाईन जे दुसऱ्या बाजूवरील डिझाईनशी तंतोतंत जुळते.
2001	- ' ' -	महात्मा गांधीचे चित्र	'भारत'(हिंदीमध्ये) व 'आरबीआय'हे शब्द असलेला संपूर्णपणे अंगभूत असलेला सुरक्षा धागा. रंग ठळकपणे लालसर नारिंगी. अशोक स्तंभाच्या जागी दाट लाल रंगात महात्मा गांधीचे चित्र, तर अशोक स्तंभ, तळाच्या डावीकडील कोपऱ्यात ठेवलेला आहे व आकारही छोटा आहे. महात्मा गांधीचे चित्र, आरबीआय ही अक्षरे, गॅरंटी व प्रॉमिस क्लॉज, गव्हर्नरची सही आणि अशोक स्तंभाचा इनसेट हे	मध्यभागी छापलेल्या देखाव्यात, नारळीचे बन असलेली किनारपट्टी आहे. डावीकडील बाजूस असलेल्या उभ्या पॅनलमध्ये, ह्या नोटेचे मूल्य 15 भाषात दिले आहे.

			इंताग्लिओमध्ये आहेत. महात्मा गांधीच्या चित्रामागे आरबीआय हा शब्द आणि सूक्ष्म असा 20 हा अंक आलटून पालटून दिसतात. ह्या नोटेचे मूल्य अंध व्यक्तींना कळण्यास मदत होण्यासाठी, एक छोटा उभा आयत, उठावदार स्वरूपात नोटेच्या डाव्या बाजूला ठेवला आहे. नंबर पॅनलमधील अंक लाल रंगात छापले आहेत	
2006	-* -	महात्मा गांधीचे चित्र, बहुदिशीय रेषा आणि 20 हा मूल्य दर्शविणारा इलेक्टोटाईप अंक ह्या भागावर दिसतात आणि नोट प्रकाशाविरुद्ध धरल्यावर अधिक स्पष्टपणे दिसतात	मशीनने वाचता येण्यासारखा, खिडक्या असलेला, डिमेंटलाइज्ड स्पष्ट मजकूर असलेला - 'भारत'(हिंदीत) व आरबीआय -युव्ही प्रकाशात (जेनेटिक) दोन्ही बाजूंनी पिवळ्या स्फुर रंगात दाखवणारा सुरक्षा धागा, रुंदी 1.4 मिमी, दोन रंगातील ऑप्टिकल फायबर्स, दर्शनी बाजूवरील (रिकाऱ्या) व मागील बाजूवरील (भरलेल्या) मध्यभागावरील, वॉटरमार्क जवळील उभ्या पट्ट्यामधील छोटे फुलांचे डिझाईन मागून व पुढून तंतोतंत जुळते. त्यामुळे प्रकाशाविरुद्ध नोट धरल्यास तो अंक एकच असल्याचे दिसते	बँक नोटेच्या मागच्या बाजूवर प्रिंटिंग स्टेजमध्येच त्या नोटेचे वर्ष छापलेले आहे
2012	(वरील प्रमाणे)	(वरील प्रमाणे)	इन्नेटेच्या दर्शनी बाजूवरील वरच्या डाव्या व उजव्या कोप-यात (मूल्य अंकाबरोबर) ₹ चिन्ह टाकले आहे)	(नोटेच्या मागच्या बाजूवर छपाईचे वर्ष छापणे सुरुच राहिल. नोटेच्या मागील बाजूवरील वरच्या डाव्या व उजव्या कोप-यात (मूल्य अंकाबरोबर) ₹ चिन्ह टाकले आहे)
3. रु. 50 च्या नोटा				
1975	147 x 73 मिमी	चक्रांच्या मालिकेसह अशोक स्तंभ	निळ्या, हिरव्या व जांभळ्या रंगांच्या छटांसह मॉव्ह रंग. 50 हा अंक गडद तपकिरी. डावीकडे भाषांचा तक्ता व उजवीकडे अशोक स्तंभाचे चिन्ह. फक्त कोपरे सोडल्यास सर्व बाजूस छपाई पसरलेली दिसते.	मॉव्ह, तपकिरी व पिवळा रंग. मध्यभागी विधानसभा. वॉटरमार्कची खिडकी फिक्या मॉव्ह रंगात असून त्याच्या सभोवती अलंकारिक डिझाईन असून ते मागून-पुढून तंतोतंत जुळते.
1981	- ' ' -	- ' ' -	इंताग्लिओ-फास्ट निळा, पिवळा लाल, अशोक स्तंभ आणि भाषा गडद जांभळ्या रंगात, उरलेला भाग गडद हिरव्या व तपकिरी रंगात. अशोक स्तंभ चिन्हाखाली खुणा	ड्राय ऑफसेट-पिवळट तपकिरी आणि अंगभूत दाट जांभळा रंग. राष्ट्रध्वजासह विधान सभेचे चित्र.

			सत्यमेव जयते	
1997	- ' -	खिडकीत महात्मा गांधीचे चित्र व त्यासह बहुदिशीय रेषा	पिवळा, निळा व जांभळा रंग, अशोक स्तंभाएवजी महात्मा गांधीचे निळ्या रंगात चित्र, सुरक्षा धागा नोटेच्या संपूर्णपणे आत व त्यावर आरबीआय व 'भारत' चिन्हे. अंध व्यक्तींना नोटेचे मूल्य समजण्यासाठी, वॉटरमार्कच्या डाव्या बाजूस छोटा भरीव काळा चौरस	भारताच्या विधानसभेचे विहंगम दृष्य व सभोवार फुलांचे व बाजूंना फिलिगी डिझाईन, नोटेचे मूल्य 15 भाषांमध्ये.
2005	- ' -	ह्या भागात महात्मा गांधीचे चित्र, बहुदिशीय रेषा व ह्या नोटेचे 50 हे मूल्य दर्शविणारी इलेक्ट्रोटाईप खूण दिसते व हे सगळे नोट प्रकाशाच्या विरुद्ध धरल्यास अधिक चांगली दिसते	मशीनने वाचता येण्यासारखा, खिडक्या असलेला, डिमेटॅलाइज्ड स्पष्ट मजकूर असलेला 'भारत'(हिंदीत) व आरबीआय - युव्ही प्रकाशात दोन्ही बाजूंनी स्फुर पिवळ्या रंगात चमकणारा मॅग्नेटिक सुरक्षा धागा. रुंदी 1.4 मिमी. हिंदी व इंग्रजीत छापलेले बँकेचे नांव, रिझर्व्ह बँकेचे सील, गॅरंटी आणि वचननामा, डावीकडील अशोक स्तंभाचे चिन्ह, आरबीआयच्या गव्हर्नरची सही, हे इंताग्लिओ, म्हणजे उठावदार छपाईत दिले आहे. वॉटरमार्कच्या खिडकीच्या डाव्या बाजूस, अंध व्यक्तींना नोटेचे मूल्य समजावे ह्यासाठी, इंताग्लिओ छपाईत एक छोटा व खोल चौरस दिला आहे. ऑप्टिकल फायबर्स दोन रंगात आहेत. दर्शनी बाजूवरील (रिकाम्या) व मागील बाजूवरील (भरलेल्या) मध्यभागावरील, वॉटरमार्क जवळील उभ्या पट्ट्यामधील छोटे फुलांचे डिझाईन मागून व पुढून तंतोतंत जुळते. त्यामुळे प्रकाशाविरुद्ध नोट धरल्यास तो अंक एकच असल्याचे दिसते	बँक नोटेच्या मागच्या बाजूस प्रिंटिंग स्टेजमध्ये छपाईचे वर्ष दिले आहे.
2012	- ' -	- ' -	इन्तेच्या दर्शनी बाजूवरील वरच्या डाव्या व उजव्या कोप-यात (मूल्य अंकाबरोबर) ₹ चिन्ह टाकले आहे)	(नोटेच्या मागच्या बाजूवर छपाईचे वर्ष छापणे सुरुच राहिल. नोटेच्या मागील बाजूवरील वरच्या डाव्या व उजव्या कोप-यात (मूल्य अंकाबरोबर) ₹ चिन्ह टाकले आहे)
2015	- ' -	- ' -	- ' - ह्याशिवाय, ह्या बँक नोटांच्या दोन्हीही अंक फलकांमधील आकडे डावीकडून उजवीकडे वाढत्या आकाराचे असतील	

			तर प्रथम तीन अंक अक्षरे (उपसर्ग - प्रिफिक्स) एकाच/समान आकाराचे असतील.	
4. रु. 100 च्या नोटा				
1967	157x73 मिमी	अशोक स्तंभ	निळा रंग. 100 हा अंक मध्यभागी ठळकपणे दिसतो. उजव्या बाजूस अशोक स्तंभाचे चिन्ह	डावीकडे 14 भारतीय भाषा. एका गोलाकार फ्रेममध्ये हिराकुड धरणाचे चित्र.
1969	- ' ' -	- ' ' -	निळा रंग आणि वचननामा, गॅरंटी क्लॉज व गव्हर्नरची सही दोन भाषात	गोलाकार फ्रेममध्ये, सेवाग्राम आश्रमाच्या पार्श्वभूमीवर बसलेल्या महात्मा गांधीचे चित्र.
1975	- ' ' -	फिरती चक्रे असलेला अशोक स्तंभ	निळा, तपकिरी, गुलाबी व गडद छटांसह इंताग्लिओ गडद निळा 100 हा अंक दाट निळा, वॉटरमार्कची खिडकी फिकट निळ्या रंगात. आरबीआयचे नांव, वचननामा, गॅरंटी क्लॉज व गव्हर्नरची सही दोन भाषात. डावीकडे भाषांचा स्क्रोल व उजवीकडे अशोक स्तंभाचे चिन्ह. कोपरे सोडल्यास सर्व बाजूंना छपाई पसरलेली वाटते	इंताग्लिओ गडद निळा आणि मक्याची तपकिरी रंगछटा, शेतकीच्या कार्यकृती, चहाचे मळे व जलविद्युत ऊर्जा प्रकल्प. वॉटरमार्कच्या खिडकी सभोवार अलंकारिक डिझाईन व ते मागच्या बाजूवरील तशा डिझाईनशी तंतोतंत जुळते.
1979	- ' ' -	फिरती चक्रे असलेला अशोक स्तंभ	एका बाजूस इंताग्लिओ निळा, लाल व दाट हिरवा रंग. लालसर व पिवळट हिरव्या रंगांच्या छटा. अशोक स्तंभाच्या चित्राखाली सत्यमेव जयते चिन्हे.	ड्राय-ऑफसेट, काळा व किरमिजी रंग, हिरवट निळ्या व तपकिरी छटांमधील डिझाईन.
1996	- ' ' -	वॉटरमार्कच्या खिडकीत बहुदिशीय रेषांसह महात्मा गांधीचे चित्र.	ऑफसेट व इंताग्लिओ प्रक्रियेची छपाई. मुख्यत्वेकरून निळा, करडा व हिरवा रंग, संपूर्णपणे आत असलेला परंतु अंशतः समोरील बाजूने दिसणारा खिडक्या असलेला सुरक्षा धागा. ह्या धाग्यावर आरबीआय व 'भारत' ही अक्षरे छापलेली आहेत. अंध व्यक्तींना ह्या नोटेचे मूल्य समजण्यासाठी वॉटरमार्कच्या डावीकडे एक छोटा भरीव काळा त्रिकोण.	मध्यभागी, वरच्या बाजूस फुलांचे डिझाईन व बाजूंना फिलिगीचे डिझाईन असलेले कांचनगंगा पर्वतराजीचे दृष्य. डाव्या बाजूस नोटेचे मूल्य 15 भाषात दिलेले आहे
2005	- ' ' -	महात्मा गांधीचे चित्र, बहुदिशीय रेषा आणि 100 हा अंक इलेक्ट्रोटाईपमध्ये असलेले ह्या भागात दिसते आणि हे सर्व, नोट	रु. 100 च्या नोटेवर खास कलर शिफ्टसह, केवळ मशीनने वाचता येण्यासारखा व डिमेटॅलाइज्ड स्वच्छ मजकूर असलेला 'भारत'(हिंदीमध्ये) व आरबीआय लिहिलेला मॅग्नेटिक सुरक्षा धागा, निरनिराळ्या कोनांमधून पाहिल्यास ह्या धाग्याचा रंगही हिरव्या ऐवजी निळा दिसतो. युव्ही प्रकाशात, मागच्या बाजूला	ह्या नोटेचे छपाईचे वर्ष प्रिंटिंग स्टेजमध्येच नोटेच्या मागच्या बाजूस दिलेले आहे.

		प्रकाशाविरुद्ध धरल्यास अधिक स्पष्टपणे दिसते	पिवळ्या स्फुरद रंगात तर पुढच्या बाजूस मजकूर स्फुरद रंगात दिसतो. रुंदी 2 मिमी. इंताग्लिओ, म्हणजे उठावदार छपाई, बँकेचे हिंदी व इंग्लिश नांव, रिझर्व्ह बँकेचे सील, गॅरंटी व वचननामा, डावीकडील अशोक स्तंभाची खूण व आरबीआयच्या गव्हर्नरची सही ह्यात अधिक ठळक आहे. अंध व्यक्तींना ह्या नोटेचे मूल्य ओळखता येण्यासाठी, वॉटरमार्कच्या खिडकीच्या डावीकडे, अधिक खोल असलेला इंताग्लिओ छपाईमधील एक त्रिकोण ठेवला आहे. ऑप्टिकल फायबर्स दोन रंगात आहेत. समोरील बाजूवर (पोकळ) व मागील (भरलेल्या) बाजूवर, वॉटरमार्कच्या खिडकी शेजारील उभ्या पट्याच्या मध्यभागी असलेले फुलांचे डिझाईन, प्रकाशाविरुद्ध नोट धरल्यास मागून-पुढून तंतोतंत जुळते व अंक एकच दिसता	
2011	- ' -	- ' -	इनोटेच्या दर्शनी बाजूवरील वरच्या डाव्या व उजव्या कोप-यात (मूल्य अंकाबरोबर) ₹ चिन्ह टाकले आहे)	(नोटेच्या मागच्या बाजूवर छपाईचे वर्ष छापणे सुरुच राहिल. नोटेच्या मागील बाजूवरील वरच्या डाव्या व उजव्या कोप-यात (मूल्य अंकाबरोबर) ₹ चिन्ह टाकले आहे)
2015	- ' -	- ' -	इह्याशिवाय, दोन्हीही अंक फलकातील अंक डावीकडून उजवीकडे मोठे होत जातील, तर पहिली तीन अल्फा-न्युमरिक चिन्हे (प्रिफिक्स) एकसमान आकाराची असतील)	वरीलप्रमाणेच. ह्याशिवाय, नोटांच्या दर्शनी बाजूवर, अंध व्यक्तींसाठी, नोट ओळखण्यासाठी, नोटेच्या डाव्या व उजव्या बाजूवर चार अँग्युलर ब्लीड लाईन्स असतील. ओळखण्याची खूण असलेल्या (त्रिकोणाचा) आकार 50 टक्के मोठा असेल

5. ₹.500 च्या नोटा				
1987	167 x 73	फिरत्या चक्रांसह	झाय ऑफसेट व इंताग्लिओ प्रक्रियेने	पार्श्वभूमीवर उगवत्या सूर्याचे चित्र.

	मिमी.	अशोक स्तंभ	केलेली छपाई. पार्श्वभूमीवरील रंग मोरपंखी निळा, गेरूसारखा, व हिरवा. महात्मा गांधींचे चित्र, अशोक स्तंभ चिन्ह, वचनखंड, व भाषा फलक इंटाग्लिओ छपाईमध्ये. ह्या नोटेचे मूल्य ओळखण्यासाठी दृष्टीहीन व्यक्तींना मदत करण्यासाठी, वॉटरमार्कच्या डाव्या बाजूला इंटाग्लिओमध्ये छापलेल्या पाच आडव्या काळ्या रेषा.	पार्श्वभूमीवरील रंग गडद हिरवा, नारिंगी व आकाशी. महात्मा गांधी लोकांच्या एका गटाचे नेतृत्व करत असल्याचे चित्र.
1997	- वरील प्रमाणे -	वॉटरमार्क खिडकीमध्ये अनेक दिशांना जाणा-या रेषांसह महात्मा गांधींचे चित्र	ऑफसेट व इंटाग्लिओ प्रक्रियेने केलेली छपाई, रंगसंगती मुख्यत्वे करून पिवळा, हिरवा, अंजिरी, व करड्या रंगांमध्ये. महात्मा गांधींचे चित्र गडद करड्या रंगात. आरबीआय लीजंड, हमी व वचन खंड, अशोक स्तंभ इनसेट व गव्हर्नरची सही इंटाग्लिओमध्ये आहेत. समोरून अंशतः दिसणारा परंतु संपूर्णपणे आत असलेला खिडकीयुक्त सुरक्षा धागा. ह्या धाग्यावर भारत व आरबीआय हे शब्द छापलेले आहेत. महात्मा गांधींच्या चित्राच्या मागे असलेल्या हिरव्या उभ्या पट्ट्यावर 500 ची सुप्त प्रतिमा छापली आहे. दृष्टीहीनांना नोटेचे मूल्य ओळखता यावे ह्यासाठी वॉटरमार्कच्या डाव्या बाजूस एक छोटे काळे वर्तुळ इंटाग्लिओमध्ये छापलेले आहे.	महात्मा गांधी एका जनगटाचे नेतृत्व करत असल्याचे चित्र करड्या रंगात व ह्या चित्राच्या वरच्या बाजूस फुलांची रचना/डिझाईन आणि ह्या चित्राच्या दोन्ही बाजूस फिलिग्री पॅटर्न्स. डाव्या बाजूस 15 भाषांचा एक उभा (व्हर्टिकल) फलक. वरील सर्व चिन्हे/लक्षणे इंटाग्लिओमध्ये.
2000	- वरील प्रमाणे -	- वरील प्रमाणे -	रंग मुख्यतः हलका पिवळा, अंजिरी व करडा आहे. महात्मा गांधींचे चित्र हलक्या करड्या रंगात आहे. 500 हा अंक, बदलता रंग हिरव्या पासून निळा - बदलणा-या (ओव्हीआय) शाईत छापला आहे. हे बदल सोडल्यास, इतर डिझाईन्स 1997 मालिकेतील नोटांप्रमाणेच आहेत.	डिझाईन 1997 मालिकेच्या नोटांप्रमाणेच आहे.
2005	- वरील प्रमाणे -	ह्या विभागात महात्मा गांधींचे चित्र, बहुदिशीय रेषा व 500 हा मूल्यात्मक अंक दर्शविणारा	रु. 500 च्या नोटांवर, बदलता रंग असलेली भारत (हिंदीमध्ये) व आरबीआय अक्षरे असलेला/कोरलेला, मशीनने वाचता येण्याजोगा, खिडकीयुक्त, डिमेटलाईज्ड क्लियर टेक्स्ट मॅग्नेटिक सुरक्षा धागा.	नोटेच्या मागच्या बाजूवर छपाईचे वर्ष, छपाई करतेवेळी टाकण्यात आले आहे.

		इलेक्ट्रोटाईप मार्क दिसतात आणि ती नोट प्रकाशाच्या विरुद्ध/समोर धरल्यास अधिक चांगल्याप्रकारे दिसतात.	निरनिराळ्या कोनांमधून पाहिल्यास ह्या धाग्याचा रंग हिरव्यापासून निळा असा बदलेल. ह्याची रुंदी 3 मिमी. असून हा धागा मागील बाजूस पिवळ्या स्फुर दीप्तीमध्ये दिसेल व दर्शनी बाजूस, त्यावरील मजकुर युव्ही प्रकाशात, स्फुर दीप्तीमध्ये दिसेल. इंटाग्लिओ छपाई, म्हणजे उठावदार/उचललेली छपाई ही, बँकेचे हिंदी व इंग्रजीतील नाव, रिझर्व्ह बँकेचे सील, हमी व वचन खंड, डावीकडील अशोक स्तंभ चिन्ह, आरबीआयच्या गव्हर्नरची सही ह्यात अधिक ठळक आहे. वॉटरमार्क खिडकीच्या डाव्या बाजूस असलेले इंटाग्लिओ मधील व अधिक खोल एडेव्हिंग असलेले काळे वर्तुळ, दृष्टीहीनांना नोटेचे मूल्य ओळखण्यास मदत करते. ऑप्टिकल फायबर्स दोन रंगात आहेत. बँक नोटेच्या दर्शनी (पोकळ) व मागच्या (भरलेल्या) अशा दोन्ही बाजूवर, वॉटरमार्क खिडकीजवळील उभ्या पट्ट्याच्या मध्यभागी छापलेले फुलांचे डिझाईन, मागून-पुढून तंतोतंत जुळते व त्यामुळे नोट प्रकाशासमोर धरल्यास अंक एकच आहे असे दिसते.	
2011	- वरील प्रमाणे -	- वरील प्रमाणे -	- वरील प्रमाणे - ह्याशिवाय, ₹ हे चिन्ह, बँक नोटांच्या दर्शनी बाजूवर, वरच्या डाव्या व वरच्या उजव्या कोप-यांवर टाकण्यात आले आहे (मूल्याच्या अंकासह).	छपाईचे वर्ष नोटेच्या मागच्या बाजूवर टाकणे सुरुच राहिल. ह्याशिवाय ₹ हे चिन्ह, बँक नोटांच्या मागील बाजूवर सर्वात वरच्या डाव्या व उजव्या कोप-यावर (मूल्यदर्शक अंकासह) टाकण्यात आले आहे.
2015	- वरीलप्रमाणे. -	- वरीलप्रमाणे. -	- वरील प्रमाणे - ह्याशिवाय, ह्या बँक नोटांच्या दोन्हीही अंक फलकांमधील आकडे डावीकडून उजवीकडे वाढत्या आकाराचे असतील तर पहिली तीन अल्फान्युमरिक चिन्हे (प्रिफिक्स) एकाच आकाराची असतील. ह्याशिवाय, दृष्टीहीन व्यक्तींना सहज ओळखता येतील अशा पाच तिरप्या (अँग्युलर) ब्लीड लाईन्स, नोटेच्या	- वरीलप्रमाणे. -

			दर्शनी बाजूवर डावीकडे व उजवीकडे दिसत आहेत. ओळख चिन्हाच्या (वर्तुळ) आकारात 50 टक्के वाढ करण्यात आली आहे.	
VI. रु.1000/- च्या नोटा				
2000	177X73 मिमी	वॉटरमार्क खिडकीत बहुदिशीय रेषांसह महात्मा गांधींचे चित्र	सर्वसाधारणतः रंग गुलाबी आहे (हलका पीच कलर व करडी ऑफसेट पार्श्वभूमी). महात्मा गांधींचे चित्र करड्या रंगात. महात्मा गांधींचे चित्र, 1000 हा अंक, एक हजार रुपये, आरबीआयचे सील, आरबीआयची लिजंड, हमी व वचन खंड, गव्हर्नरांची सही हे सर्व इंटग्लिओ छपाईत आहे. डावीकडील अंक फलक लाल रंगात असून उजवीकडील अंक फलक निळ्या रंगात आहे. 1000 हा अंक, हिरव्या पासून निळ्या रंगात बदलणा-या ऑप्टिकली व्हॅरिएबल शार्डने (ओव्हीआय) छापण्यात आला आहे. चुंबकीय गुणधर्म असलेला व "भारत 1000 आरबीआय" हा मजकुर असलेला आणि ऑप्टिकली व्हॅरिएबल (रंग बदलणारा), खिडक्यायुक्त असा सुरक्षा धागा. महात्मा गांधींच्या चित्राच्या मागे, 1000 ही सुप्त प्रतिमा छापली आहे असा हिरवा उभा पट्टा. दृष्टीहीन व्यक्तींना नोटेचे मूल्य ओळखण्यास मदत होण्यासाठी, वॉटरमार्कच्या डाव्या बाजूस एक छोटा भरीव काळा हिरा (डायमंड) ची खूप इंटग्लिओ छपाईत दिली आहे.	भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सर्वांगीण प्रगती हा विषय, तीन रंगांमधील इंटग्लिओ छपाईत दर्शविला आहे. 15 भाषांचा फलक डाव्या बाजूस आहे.
2005	- वरीलप्रमाणे. -	ह्या विभागात महात्मा गांधींचे चित्र, बहुदिशीय रेषा व 1000 हा मूल्यात्मक अंक दर्शविणारा इलेक्ट्रोटाईप मार्क दिसतात आणि ती नोट प्रकाशाच्या विरुद्ध/समोर धरल्यास अधिक	रु. 1000 च्या नोटांवर, बदलता रंग असलेली भारत (हिंदीमध्ये) व आरबीआय अक्षरे असलेला/कोरलेला, मशीनने वाचता येण्याजोगा, खिडकीयुक्त, डिमेटलाईज्ड क्लियर टेक्स्ट मॅग्नेटिक सुरक्षा धागा. निरनिराळ्या कोनांमधून पाहिल्यास ह्या धाग्याचा रंग हिरव्यापासून निळा असा बदलेल. ह्याची रुंदी 3 मिमी. असून हा धागा मागील बाजूस पिवळ्या स्फुर दीप्तीमध्ये दिसेल व दर्शनी बाजूस, त्यावरील मजकुर युव्ही प्रकाशात, स्फुर दीप्तीमध्ये दिसेल.	बँकेच्या मागील बाजूवर, छपाई करतानाच छपाईचे वर्ष टाकण्यात आले आहे.

		चांगल्याप्रकारे दिसतात.	<p>इंटाग्लिओ छपाई, म्हणजे उठावदार/उचललेली छपाई ही, बँकेचे हिंदी व इंग्रजीतील नाव, रिझर्व्ह बँकेचे सील, हमी व वचन खंड, डावीकडील अशोक स्तंभ चिन्ह, आरबीआयच्या गव्हर्नरची सही ह्यात अधिक ठळक आहे.</p> <p>वॉटरमार्क खिडकीच्या डाव्या बाजूस असलेले इंटाग्लिओ मधील व अधिक खोल एडेव्हिंग असलेले काळे हिरा (डायमंड), दृष्टीहीनांना नोटेचे मूल्य ओळखण्यास मदत करते. ऑप्टिकल फायबर्स दोन रंगात आहेत. बँक नोटेच्या दर्शनी (पोकळ) व मागच्या (भरलेल्या) अशा दोन्ही बाजूवर, वॉटरमार्क खिडकीजवळील उभ्या पट्ट्याच्या मध्यभागी छापलेले फुलांचे डिझाईन, मागून-पुढून तंतोतंत जुळते व त्यामुळे नोट प्रकाशासमोर धरल्यास अंक एकच आहे असे दिसते.</p>	
2011	वरीलप्रमाणे -	- वरीलप्रमाणे -	<p>- वरीलप्रमाणे -</p> <p>ह्याशिवाय, ₹ हे चिन्ह, बँक नोटांच्या दर्शनी बाजूवर, वरच्या डाव्या व वरच्या उजव्या कोप-यांवर टाकण्यात आले आहे (मूल्याच्या अंकासह).</p>	<p>छपाईचे वर्ष नोटेच्या मागच्या बाजूवर टाकणे सुरुच राहिल.</p> <p>ह्याशिवाय ₹ हे चिन्ह, बँक नोटांच्या मागील बाजूवर सर्वात वरच्या डाव्या व उजव्या कोप-यावर (मूल्यदर्शक अंकासह) टाकण्यात आले आहे.</p>
2015	- वरीलप्रमाणे -	- वरीलप्रमाणे -	<p>- वरीलप्रमाणे -</p> <p>ह्याशिवाय, ह्या बँक नोटांच्या दोन्हीही अंक फलकांमधील आकडे डावीकडून उजवीकडे वाढत्या आकाराचे असतील तर पहिली तीन अल्फान्युमरिक चिन्हे (प्रिफिक्स) एकाच आकाराची असतील.</p> <p>ह्याशिवाय, दृष्टीहीन व्यक्तींना सहज ओळखता येतील अशा पाच तिरप्या (अँग्युलर) ब्लीड लाईन्स, नोटेच्या दर्शनी बाजूवर डावीकडे व उजवीकडे दिसत आहेत. ओळख चिन्हाच्या (हिरा) आकारात 50 टक्के वाढ करण्यात आली आहे.</p>	- वरीलप्रमाणे -